

Vélemény

Fehér Bence

Aquincum instrumentum domesticum-feliratai

című

akadémiai doktori értekezéséről (Bp., 2011)

Az értekezés írója, Fehér Bence, a magyar epigráfia egyik jeles szakembere, aki sokoldalú munkássága ellenére, joggal választott MTA doktori értekezése tárgyául olyan témát, amely kifejezetten a felirattan tárgykörébe vág, hiszen ilyen módon mind egy nemzetközileg számon tartott magyar tudományos műhely rangját tudja újabb fontos dokumentummal gazdagítani, mind pedig saját tudományos felkészültségét is kellőképp bizonyítani képes, rámutatva persze egyúttal széles körű egyéb szakmai kapcsolatrendszerére és sokirányú tájékozottságára is.

Mindenesetre előre kijelentem, hogy közéről sem érzem igazán feljogosítva magam arra, hogy ilyen módon ezt az értekezést teljes körűen értékeljem. Hiszen nem vagyok szűkebb értelemben vett epigráfus, de még régész sem, így hát úgy gondolom: ennél a munkánál magam mint paleográfiai szakember hallathatom első sorban a hangomat, aki mint ilyen otthon érzem magam az antik és a középkori történeti szövegek vizsgálatában, foglalkozom ezek széleskörű hagyományozódásával s magam is készítettem kritikai szövegkiadásokat, ráadásul olyanokat, amelyek valamiképpen az antik Pannonia területére vonatkozóan is fontos információkat adnak. Ilyen módon tehát a magam értékelése mindenképp előtt a disszertációnak ezen szakterületekkel való érintkezésére és jelentőségére kíván korlátozódni, meghagyva a többi problémakör beható vizsgálatát a másik két opponensnek. Ugyanakkor feljogosítva érzem magam arra is, hogy a dokumentáció latin nyelven megfogalmazott részei kapcsán is tegyek néhány észrevételt mint a klasszikus latin nyelvhasználat ismerője, aki azonban valamelyes tájékozottságra azért a közép- és a neolatin szövegek tanulmányozásában is szert tettem.

A magyar felirattanos iskolára már utaltam. De nem volt ez mindig ennyire elismert. A modern epigráfika megalapozójának, Theodor Mommsennek még nagy gondjai voltak éppen a Magyarországon talált feliratok kiadása kapcsán, s pontosan a CIL idevágó munkálataival összefüggésben adott hangot annak a reményének, hogy – mint később Alföldy Géza kiemelte– „valamikor majd itt is olyan gondot fognak fordítani a római feliratokra, quam in hisce monumentis tractandis a populis cultis iure requirimus”. Nos, e téren azóta valóban beléptünk a „művelt népek” körébe, mert mint már az epigráfika előbb említett másik

nagysága évekkel ezelőtt joggal leszögezte: „Ma tíz, részben fiatal magyar kutató dolgozik a pannoniai feliratok új kiadásán a CIL keretén belül.” L. erről: Alföldy G., Theodor Mommsen és a római felirattal utolsó 150 éve, *Aetas*, 2004/2, 193 skk. (vö. www.aetas.hu/2004-02/alfoldy-). Nos, ezek közé az egykori ifjabb kutatók közé tartozik a mára már érett férfikorba lépett Fehér Bence, aki Alföldy Gézának ezelőtt csaknem tíz évvel tett kijelentése óta további jelentős művekkel gyarapította a nemzetközi rangra előlépett hazai római felirattant. Ezt nem csupán impozáns bibliográfiája tanúsítja, hanem, ahogy arról a nemzetközi szakirodalom is számot ad, köztük a terjedelmében is egyre bővülő ugyancsak nélkülözhetetlen segédeszköz a *L'Année épigraphique*, mely első, Cagnat és Merlin nevével jelzett korszaka után, hatalmas lépést tett előre módszerességében André Chastagnol, Marcel Le Glay et Hans-Georg Pflaum idején, amelyet második periódusnak is szoktak nevezni. A további módszertani tökéletesedést az 1992-ben Mireille Corbier vezetésével meginduló harmadik időszak hozta meg azután. Hasonlóképpen reméljük, hogy Fehér Bence eredményei sem a „felirattal utolsó 150” évéhez fognak tartozni Magyarországon, miként azt Mommsennel összefüggésben annak idején Alföldy kissé pongyolán megfogalmazta, hanem mindössze az „utóbbi évek” kiemelkedő szakmai teljesítményei közé, amelyek ma az ókortudomány egyik vezető diszciplinájává avatják az epigráfikát. Erről a Mommsen utáni virágkorról győznek meg bennünket mind a CIL újabb kötetei, melyek magyar hozzájárulása általánosan elismert, mind pedig a közelmúlt egyik impozáns kézikönyve, a két éven belül második kiadását is megérő Jean-Marie Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris, Picard, *Antiquité-synthèses*, 2007², I-II, 1167 p. (először: 2005 – a második kiad. javított), amelynek tudtommal már van olasz változata is, bár ez még nem volt a kezemben. (Itt nem kívánok foglalkozni az olyan, inkább csak tanulmányi segédeszközként szolgáló munkákkal, mint amilyen pl. Mireille Cébeillac-Gervasoni, Maria Letizia Caldelli, Fausto Zevi, *Épigraphie latine*, collection U-Histoire, Paris, Armand Colin, 2006, 334, bár ennek a munkának megvan azért az a nagy előnye, hogy kellőképpen kiemeli a feliratos anyag felhasználhatóságát. Azt a tényt vagy körülményt, hogy az epigráfiai források igazán beszédessé és tanúságot tévővé csak a források legszélesebb körével való egybevetés alapján válnak, s főleg ekképp adnak egy-egy kérdéskörben megbízható eligazítást).

Hogy hazánkban újabban a felirattal valóban mennyire egy művelt nép szellemi tulajdona lett, azt az is szemléltetheti, hogy már a Bevezetés az ókortudományba I-ben helyet kapott (Debrecen, 1996¹, később ez két újabb kiadást is megért) egy elég terjedelmes és használható latin felirattani áttekintés Fitz Jenőtől. Még frissebben pedig Kovács Péter és Németh György elkészítette ennek folytatását ill. megújítását is, lásd: Bevezetés a görög és a

római epigraphikába, Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 102 p. Ebben a látványos kiteljesedésben a régebbi és az újabb magyar régészeti és ókortörténeti műhelyeken kívül különösen meghatározó szerepet játszott az az Alföldy Géza, aki ugyan az 1960-as évek elején elhagyta szülőhazáját, de azután egy olyan szellemi központot hozott lére Nyugat-Európában, amely nemcsak továbbvitte és még magasabb szintre emelte a Mommsentől megalapozott modern epigráfikát Németországban és Európa szerte, de egy igazi korszerű magyar iskolát is megformált a maga vonzáskörén belül. Ő volt az, aki a 'Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften' keretében megújította a 'Corpus Inscriptionum Latinarum' tudományos műhelyét, amelyet 1992 és 2007 között vezetett is, és 2003-tól megkezdte a CIL III² köteteinek közreadását. Az Alföldy-műhely egyik nagy úttörő kezdeményezése a CIL-en belül az *Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera, pars XIV: Conventus Tarraconensis*, ill. ezen belül: *Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, CIL II²/14, 2, ed. Géza Alföldy et alii, Berlin – N. Y., De Gruyter, 2011, XXXV, CXXVII, 160 + 472. Ez a kötet ugyanis közelről érintette a magam Florus kutatásait is, hiszen ez az antik rhétor és történetíró szintén ebben a hispániai városban tevékenykedett. Így itteni kulturális háttérrel nagyrészt éppen az itteni feliratok segítségével sikerült valamennyire tisztáznom. Ennélfogva természetes, hogy a magam részéről főképp ezt a kötetet tekintem mintaértékűnek, amely valóban híven is tükrözi a kiadó irányelveit, azokat, amelyek Fehér Bence számára is mintául szolgáltak MTA doktori értekezésének elkészítéséhez. Én többek közt nagy érdemének tartom a közelmúltban elhunyt nagy magyar ókortörténésznek azt is, hogy megőrizte a CIL-ben a Mommsen által bevezetett és nem utolsó sorban a szakmai egyértelműséget is szolgáló latin nyelvűséget, noha bizonyos fogyatékokra azért már nála is fel kellett figyelni, s érzésem szerint hasonló megfigyelések esetleg majd még Fehér Bence munkáját is jobba tehetik a publikálás során. Alföldy Géza kiadásában is előfordulnak ugyanis nyilvánvaló sajtóhibák. Pl. az *opus*-ra vonatkozóan *factus est*-et olvasunk a helyes *factum est* helyett (XXXVII col. 1). Ugyancsak meglepő a *solae* nőnemű névmási dativus ill. genitivus az igazán irodalmi *solī* vagy *solius* helyett (XCVII col. 2). Igaz, hogy a *solae* alak hasonló funkcióban megvan ezeken a helyeken: Plaut., Mil., 356; 1019; Ter., Eun., 1004, de ezek vígjátéki fordulatok, ahol a *comoedia*-szerző sajátos hatásokat kívánt elérni, ami viszont aligha megengedhető egy tudományos értekezésben. Szintén elírás lehet a *recipierunt* az általam ismert *receperunt* helyett, olyannyira, hogy az előbbi formával talán még közép- vagy neolatin szövegben sem találkoztam (CI col. 1). A példák további szaporítása helyett itt most csak annyit jegyzek meg, hogy néhány hasonló sajtóhibát azért majd Fehér Bencének is el kell kerülnie munkája közzétételekor.

De itt az ideje, hogy az általános epigráfiai kutatásokba való beillesztés után rátérjünk Fehér Bence munkájának önálló jellegére, arra a sajátos célkitűzésre, amelyet bemutatásának és vizsgálatainak a középpontjába állít. Az már az eddigiek alapján is teljesen magától értetődőnek tűnhetik, hogy a disszertáció ahhoz a munkatervhez kapcsolódik, amelyet 2003-ban Alföldy Géza indított el a „CIL III² – Pannonia” témacsoporttal, amelynek a disszerens is magától értetődően tagja volt. Minthogy ebben a keretben az aquincumi kőfeliratok mint viszonylag könnyebben és gyorsabban kiadható együttes feldolgozása már korábban lezárult, ezért hátra maradt az addig még megfelelően nem regisztrált és megannyi módszertani nehézséggel járó további igen kiterjedt anyagnak a feltérképezése és alapos megvizsgálása, amelybe a házi eszközök komplex tárgyi világa tartozott. Az ilyen jellegű vizsgálatok természetesen eddig sem voltak ismeretlenek, mert pl. Róma kereskedelmi kikötővárosa, Ostia feliratainak a tanulmányozásába már ezt a szempontot is bevonták, hogy így lehessen komplexebb és átfogóbb képet megrajzolni erről a főképp kereskedelmi jellegű településről, de egy olyan határmenti központ esetében, mint amilyen Aquincum volt, ennek az anyagnak a szisztematikus összegyűjtése és feldolgozása égetően hiányzott. Fehér Bence épp ezt a nagyon időszerű, de ugyanakkor nem túl látványos feladatot vállalta magára, ami annál jelentősebb tudományos teljesítmény, mert az ilyen jellegű munka, bár rendkívül nehéz, de ugyanakkor közelről sem jár együtt olyan látványos eredményekkel, mint amilyenekkel a nagy köemlékek tanulmányozása szokott kecsegtetni. Mindenesetre az *instrumentum domesticum* sajátos és általában külön kezelése már régi hagyományra megy vissza. Így jártak el a britanniai feliratok közzétevői is, vö. Collingwood, R.G. and Wright, R.P., *The Roman Inscriptions of Britain (RIB)*. Oxford, Clarendon Press (I, *Inscriptions on stone*, 1965, míg a II, ahol az *instrumentum domesticum*-ot érintő anyag helyet kapott: 1990-1995). Különböző tudományos konferenciákon úgyszintén gyakran vetődött fel önálló módszertani problematikaként a két anyag egymástól való elválasztása, ahogy arról pl. az alábbi kötet is tanúskodik: *Épigraphie hispanique. Problèmes de méthode et d'édition* (Publications du Centre Pierre Paris, 10, in: Collection de la Maison des Pays ibériques, 15, Paris, De Boccard, 1984). Ez a csaknem félezer lapot kitevő kötet egy 1981 decemberében a CNRS keretében R. Étienne által megszervezett kerekasztal konferencia anyagát tette közzé. Ezen alkalommal külön szekció foglalkozott az *instrumentum domesticum* felettébb összetett kérdéskörével, főképpen a hispaniai leletek alapján, s mindenek előtt C. Domergue és F. Mayet voltak azok, akik a kérdést alaposabban körüljárták, lett légyen szó akár ólomrudakról, akár kerámiai tárgyakról, mert az így nyert epigráfiai adatok nagyon értékes új információkat adnak, lehetővé téve, hogy a mindennapi élet megszokott tárgyait kellő történeti összefüggéseikben

lássuk és láttassuk. Különösen érvényesnek tartották ezt a gazdasági vonatkozásokra, ahogy azt később Fehér Bence is világosan látja, bár az ő horizontja ennél még sokkal szélesebb viszonylatrendszerre terjedt ki, nagyon termékeny módon. Ugyancsak bőven szerepelt a Bordeaux-i konferencián a szociális faktorok tanulmányozása, miként ez szerencsére ugyancsak visszhangra talált az aquincumi anyag megvizsgálása során, de jól számot vetve az időközben elvégzett antik szociográfiai vizsgálatok metodikai eljárásaival is. Különösen gondolatébresztőek voltak a Bordeaux-i konferencián elhangzó ama megjegyzések, amelyek igyekeztek minél jobban kiemelni azt a fajsúlyos helyzetet, amellyel az *instrumenta domestica* bírhatnak a maguk felirataival együtt a kutatások általános menetén belül, s örömmel tapasztaltuk, hogy Fehér Bence is nagyon körültekintően járt el ezen a téren. Igyekezett elkerülni szinte minden lehetséges túlértékelést vagy felnagyítást. Néha persze a régebbi vizsgálatok negatív eredményei is igen tanulságosak lehettek számára, így pl. akkor, amikor H. Callender (*Roman amphorae with index of stamps /Published for the University of Durham by Oxford University Press/, London, 1965*) kimutatta, hogy az amphorák kapcsán alkalmazható vizsgálati eljárások nem vihetők át egy az egyben az *instrumenta domestica*-ra. Hasonló megkülönböztetéseket és elhatárolódásokat Fehér Bence ugyancsak bőven tesz, még ha részben más vonatkozásokban is.

Mindezt úgy foglalhatjuk össze, hogy a disszertáció írója igen fontos feladatot tűzött ki maga elé amennyiben egy fontos, a Római Birodalom határán kulcsszerepet betöltő központ eddig még fel nem dolgozott anyagát gyűjtötte egybe egy módszeresen megszerkesztett *corpus* kiadásba. S tette ezt úgy, hogy a tények együttesét egy átfogó viszonylatrendszer hálózatába helyezte be, vagyis bár itt elsődlegesen egy az Aquincumi Múzeum leltári anyagának feldolgozásáról van szó, ugyanakkor ehhez a szűkebb értelemben vett archeológiai-epigráfiai célhoz nagyon erőteljes filológiai vizsgálat is kapcsolódott, amely a tárgyak szűkebb értelmezésén túlmenően átfogó nyelvtörténeti, szövegtörténeti és kultúrhistoriográfiai interpretációt is adott. Így sikerült az MTA doktorjelöltjének valóban életszerű képet megrajzolnia Aquincum mindennapos hétköznapi életéről, gazdagítva egyúttal idevágó névtani ismereteinket, körültekintően kitérve a feliratok kapcsán szükségképpen felmerülő írástörténeti, paleográfiai problémák megoldására is.

Különösen eredményesnek bizonyult a paleográfiai aspektus kamatoztatása, amennyiben a szerzőnek sikerült helyenként egészen új megvilágításba helyeznie a pannoniai római írásbeliség egészét, mert módjában állt rendkívül kimunkált és nagy óvatossággal alkalmazott módszerességgel kutatásait egy meglehetősen gazdag és eddig jószerint mellőzött anyagra alkalmaznia. A vizsgálatok nyomán azután mára már világossá vált a további

történeti kutatások folytatásához, hogy miképpen is nézett ki a Birodalom ÉK-i határvidéke mentén a hétköznapi spontán íráskészség, ami arra is módot adott, hogy a korábban már feldolgozott köfeliratok írásstílusát is részben újszerűen tudja Fehér Bence megvilágítani, sok vonatkozásban szilárd alapokat teremtve a kronológiai elrendezés, azaz a datálás szempontjából, ami a beható történeti vizsgálatok és elemzések egyik legfontosabb biztosítéka. Azt is lehetne mondani, hogy ilyen módon lehetőség nyílt egy tágabb horizontú, a korábbi kutatási módszereknél objektívabb jellegű tudományos eljárás lefolytatására, természetesen a társadalom- és humántudományok kapcsán elkerülhetetlen szubjektivitás tűréshatárán belül.

Éppen ennek az objektivitás-szubjektivitás közötti minél helyesebb aránynak kialakítása érdekében Fehér Bence a korábbi nemzetközi kutatások eredményeinek figyelembe vételével kidolgozott egy meglehetősen szilárd definíciós szisztémát a feliratokkal ellátott *instrumentum domesticum*-okkal kapcsolatban, megteremtve ezzel az idevágó tárgyak közlésének metodikai alapjait. Ez pedig együtt járt a további fontos eredménnyel, hogy meglett a lehetőség a témaköbe tartozó aquincumi anyag indexeinek elkészítésére, elsősorban egy tekintélyes onomasztikai vagyis névtani bázisnak a megalkotásával. Mindez ugyanakkor mégsem jelentette a proszopográfiai korlátok közé való beszorulást, ahogy az a korábbi magyarországi epiráfiai kutatásokban nemegyszer megesett. A disszerensnek ugyanis sikerült már e mostani értekezését megelőzően is tisztáznia egy nagyon fontos problémakört, amikor elkészítette az egész pannoniai latin nyelvhasználat rendszerezett, teljességre törekvő leírását (idevágó korábbi eredményeit már 2007-ben közzétette egy monográfiában, amely a DE-n szerzett habilitációjának is alapjául szolgált), melyet most módjában állt gondosan tovább árnyalni és finomítani, még talán újabb vizsgálatok alapjait is remélhetőleg lerakva ezzel.

Mindez persze azért természetesen nem zárta ki teljesen a szubjektivitást sem, hiszen a nyelvhasználat is eleve magába foglalja ezt az aspektust, de megmutatkozik ez a nézőpont azután az *instrumentum domesticum*-ok végül is érvényesített definíciójában, akárcsak a rajtuk található írások meghatározásában. Hiszen mégis csak Fehér Bencének kellett eldöntenie, hogy milyen tárgyakat és írásokat vesz fel a megvizsgálandó anyagba, mert nyilvánvaló, hogy egy ilyen jellegű dokumentumbázis egyes összetevői között a határok közelről sem mindig elég világosak, s a tudós voltaképpen akár több különféle döntést is hozhatna, így álláspontja voltaképpen gyakran személyes jóhiszemű meggyőződésétől függ. Mindenesetre Fehér Bence ebben a vonatkozásban sohasem lépte túl az ésszerűség határait, s ezáltal következtetései kellőképp megalapozottak.

Ugyanez a megfontoltság érvényesült az eddig jórészt publikálatlan anyag felkutatása nyomán elvégzett közzététel során is, amely nem csupán az 1940-es évek végétől alkalmazott új leltározást vette figyelembe, hanem lehetőség szerint a doktorjelölt felkutatta a régi leltári számokat is, hogy ezáltal a régebbi szakirodalommal való konfrontálás is kellőképpen biztosítva legyen. Mindez ugyancsak jól mutatja, hogy Fehér Bence tudományos vizsgálatában szerencsés módon milyen helyesen összekapcsolódik az újszerűség és az újítás a hagyományok kellő tiszteletével. Ez persze nála semmiképp sem jelentett kutatói felelősségáthárítást, hiszen a tudós kutató feladatának megfelelően mindig következetesen ragaszkodott az autopsziához, s az ehhez természetszerűen kapcsolódó fényképfelvételekhez, amelyek végeredményben kellő illusztrációs bázist szolgáltatnak a munkához.

A disszertáció mindezzel a megalapozással számos olyan tényt tud felmutatni, amely minden vonatkozásban jelentős új eredményként könyvelhető el. A szerző valóban egy teljes értékű *corpus*-t tudott létrehozni az *instrumentum domesticum*-okkal kapcsolatos ún. kisleíratokból. Bár ilyen gyűjtemények már eddig is léteztek, de jobbára vagy itáliai vagy fontos provinciális központokra vonatkozóan, amelyekkel összehasonlításban Aquincum jelentős különbségeket mutat, ám ugyanakkor az innen előkerült anyag is megannyi érdekes és új információval szolgál, amiből lényeges és újszerű következtetések levonására nyílt lehetőség.

A Fehér Bencétől összegyűjtött, elrendezett és bemutatott *corpus* már számszerűségében is igen jelentős, hiszen közel 700 dokumentumot tartalmaz, és pedig alaposan átgondolt rendszerezésben. Ez az agyagedények különféle felirataitól halad a helyi fazekas művesség feliratos emlékein ill. a téglába karcolt *inscriptio*-kon át valamint a kő- és ólomsúlyok értékjelzésein keresztül egészen a falfeliratok valamint a mágikus szövegek és az ékszereken feltűnő *inscriptio*-k kategóriáig. Az itt fellelhető különféle írástípusok rendkívül körültekintő és gondos elemzéséből azután megannyi fontos írástörténeti jellegű megállapítást tesz a szerző, pl. az egyéni kézírásokkal összefüggésben, amelyek ugyanakkor az Aquincum lakossága által széles körben használt írások típusairól és stiláris jellegzetességeiről is sok mindent elárulnak, de úgy, hogy ezek kapcsán a történetiség is valamilyen módon kirajzolódik. Közben számos részletre is fény derül, mint pl. a ligatúráknak a vártnál nagyobb jelentőségére a kézírásban. Nagyon lényeges pontosításokat tesz Fehér Bence az ún. kurzív és a *scriptura actuaria* vonatkozásában is, amely területen pedig még a paleográfusok is nem egyszer hajlamosak bizonyos egybemosások elkövetésére. Nagyon meggyőző a disszertáció azon kimutatása, hogy ilyen módon mindenképpen számolnunk kell valamiféle „vegyes

írásokkal”, ami ugyanakkor nem zárja ki persze a valódi kurzív és *actuaria* feliratok meglétét sem. Mindennek figyelembe vételével Fehér Bence körültekintő tipologizálást is végrehajtott.

Az összeállítás természetesen különös figyelmet szentelt az íráshibák megvizsgálásának is, még akkor is, ha ilyen Aquincumban viszonylag kisebb mennyiségben fordult elő, de ami feltalálható és nem nyelvi okokkal magyarázható, arra Fehér Bence nagyon logikusan mindig megtalálja a kellő írástechnikai magyarázatot. Ez nem annyira leleményességét, mint inkább rendkívüli paleográfiai ismeretgazdagságát igazolja, s e vonatkozásban valóságos metodológiát dolgoz ki, ami a dolgozat legfőbb novumai közé tartozik.

Hasonlót állapíthatunk meg a lapidáris feliratokon található „kurzív” betűformákkal kapcsolatos következtetésekre vonatkozóan is, amely írásmódok eddig sem kategorizálva, sem pedig behatóan elemezve nem voltak. Most már azonban Fehér Bence kutatásainak köszönhetően, amennyiben e munka közzététele valóban megtörténik, ahogy az számunkra elengedhetetlennek mutatkozik, akkor a további pannoniai kutatások is, miként általában az epigráfika, nagy hasznát látja majd ezeknek a kutatási eredményeknek, úgyhogy a mostani doktori értekezés a továbbiakban valósággal kézikönyvként is szolgálhat, nem csupán egyelőre teljesnek mondható forráskiadványként.

E szerep betöltéséhez azonban mindenképpen ki kell iktatni néhány sajtóhibát ill. egyikét vitatható stiláris elemet. Így egyelőre szemet szúrnak az efféle elírások: „mázeumnak” (4 p.); „talljuk” a „találjuk” helyett (p. 213); „álítható” az „állítható” helyett (p. 218), vagy: „E szinte mindig kurzív!”, ahol feltehetőleg „Ez”-nek kellene állnia.

Fehér Bence kitűnő ismerője a latin nyelvnek, amit bizonyíthatnak idevágó saját versei ill. műfordításai, az alapvetően korrekt és szakszerű tárgy- és feliratleírásokban mégis érzékelek bizonyos problémákat. Így pl. nem értem, hogy a *praesens perfectum* tbsz. 3. személyében a megszokott *-erunt* végződés helyett miért használ szinte mindig *-ere-t*, amely már legalább Augustus korától archaizmusnak vagy költői alaknak számított. Ilyenekkel találkozunk ugyanis: *Pervenere* (p. 14, nr. 1042); *Edidere* (p. 23, nr. 1072) stb. Az *intelligenda* is némiképpen vulgárisnak hat a szabályos: *intellegenda* helyett. Különös a *versus postpositio* használata is. Ez csak a helységnevek esetében használható önmagában, mint pl. ebben az esetben: *Arpinum versus* (Cic., Att., 16, 10, 1). Egyébként a *versus* az *in* ill. *ad praepositio*-val együtt fordul elő, ahogy pl. itt is: *in forum versus* Cic., Lael., 96 stb., ill. még bizonyos *adverbium*-okkal együtt is szerepelhet, mint amilyen a *deorsum* vagy *quoquo* stb. Épp ezért vitathatók az értekezésben a sűrűn előforduló efféle meghatározások: *meridiem*

versus (p. 14, nr. 1042); stb. Máskor meg ezt találjuk: *Crepido dest*, ahol nyilván *deest*-et szükséges írni (p. 252, Nr. 1). A *nominium* nyilvánvaló elírás a *nominum* helyett (p. 308).

Ez utóbbi észrevételekben szóvá tett elemek, mely bármelyikünk tolla alól kikerülhet, még a legnagyobbak esetében is, könnyen kijavíthatók, mégis a megjelentetéshez mindenképp szükséges az elvégzésük. Egyébként viszont cseppet sem érintik a disszertáció lényegét, azt, hogy a kitűnő forrásmunka és a benne lévő anyag mintaszerű vizsgálatai olyan önálló eredményeket hoztak, melyek nemzetközi összevetésben is megállják a helyüket. Az értekezés, miként az az általam adott előszámlálásból kiderülhetett, bőven magába foglalja azt a tizenkét lényeges új elméleti és gyakorlati pozitívumot és következtetést, amely alapvető követelmény, úgyhogy Fehér Bence számára részemről messzemenően javaslom az MTA doktora cím megadását.

Debrecen, 2013. szeptember 8.

Dr. Havas László
az MTA doktora
professor emeritus